

Румяна Иванова

МОДАЛНАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРСКИЯ ГЛАГОЛ – СТРУКТУРА И ПРИНЦИПИ НА ОРГАНИЗАЦИЯ

Въпреки сериозния отпор на традиционните граматични представи натрупаният лингвистичен опит все по-настойчиво насочва към идеята, че наклонението не е единствената граматическа модална категория. Този възглед е подробно и аргументирано разработен от Г. Герджиков, който описва две модални категории в българския език (БЕ) — модус на действието (Д) (наклонение) и модус на изказването (Герджиков 1984). Желанието обаче да се възприеме този модел и едновременно с това да се обезсилят някои възражения (Куцаров 1994, с. 141) срещу съществуването на многочленни морфологични категории заради все още незадоволителната трактовка на отношенията между еднакво маркираните им членове води до малко по-различна представа за структурата и принципа на организация на българската модална система.

В традиционната формулировка на наклонението като отношение на говорещото лице (ГЛ) към Д е отразено разбирането, че става дума за начина на извършване на Д, който се разграничава от начина на изказване на Д — независимо дали последната категория се приема за модална (Герджиков 1984, Александров 1988), или не (Куцаров 1994). Такава представа обаче буди някои възражения. На първо място, в речта може да става дума само за един вид Д и то е изказването. В такъв смисъл понятията „изказвано Д“ и „изказване на Д“ са трудно разграничими, тъй като евентуални други характеристики на изказването Д освен начина му на изказване не се съотнасят убедително с езиковата модалност. Неслучайно подобен път на разсъждения води до терминологичното съвпадение с категорията „начин на Д“ и принуждава авторите да търсят други думи — модус, вид и т. н., което не е нито ефективно, нито коректно, защото въпросното съвпадение не е случайно. Подобни наблюдения конкретизират и представата за езиковата модалност, освобождавайки я от всички други „начини на...“ освен от „начина на изказване“, който пък е продукт от

процеса на предикация. Начинът на изказване се променя в зависимост от възможните начини едно Д да се припише на даден глаголен субект (ГлС).

Модус на изказването, а не на изказваното Д, е и наклонението. То няма отношение към реалността или нереалността на Д (това са логически категории), защото едно Д не може да се извърши условно или заповедно, та дори и от гледна точка на ГЛ. С условната форма например не се констатира дадена възможна форма на съществуване на Д (в смисъл на Аристотелевата триада: действителност — възможност — необходимост), а да се реализира един от възможните начини на предикация, на свързване на глаголното Д с ГлС, които отразяват извънезиковата реалност, но не съвпадат с нея, най-малкото защото тя не разграничава ГлС от предикат или атрибут. Важното в случая е да не забравяме, че глаголната форма не назовава само Д, че в нея неразделно присъства и ГлС.

Общото между глаголните модуси, между начините на изказване на Д е, че те зависят от отношението на ГЛ към изказването. Изказването се основава на предикацията. Следователно модусът зависи от отношението на ГЛ към компонентите на предикатната връзка или към някоя цялостно осъществена вече предикатна връзка (чужди думи). Едва на такъв етап, след като сме отчели вече изоморфността на основното семантично съдържание на глаголните модуси, можем да проведем разграниченията вътре в него. Различните варианти ще се обединяват от това, че са варианти на едно и също отношение, което е модално — отношението на ГЛ към изказването:

1) Изказването може да почива върху *у с л о в н а* или *н е у с л о в н а п р е д и к а т н а в р ъ з к а*. И в двата случая става дума за непреизказно и несубективно изявление. Това е представителното модално отношение, обхванато от традиционно наречената категория наклонение. Изключваме от анализа повелителното наклонение, тъй като разглеждаме модалните отношения само в рамките на съобщителната езикова функция. Струва си да се замислим върху хипотезата за изконно противопоставяне между съобщение и апел и последвало изместване на центъра на тази модална опозиция в рамките на съобщителния модус между индикатив и кондиционал. Подобно явление се наблюдава и в развитието на категорията залог. „В диахронен план центърът на залоговата опозиция се е изместил от разграничението между актив и медиум“ (Станчев 1994, с. 247) (което най-вероятно е било водещо в древността (Бенвенист 1993, с. 67) след обособяването на пасива. Бихме могли да говорим и за качествено преустройство на категорията време. Съществува хипотеза, според която в древността тя се е основавала върху опозицията разновременност/неразновременност (термин на Кударов 1994, с. 155), в рамките на която аорист и футур са били в корелация (Герджиков 1973, с. 148) — този

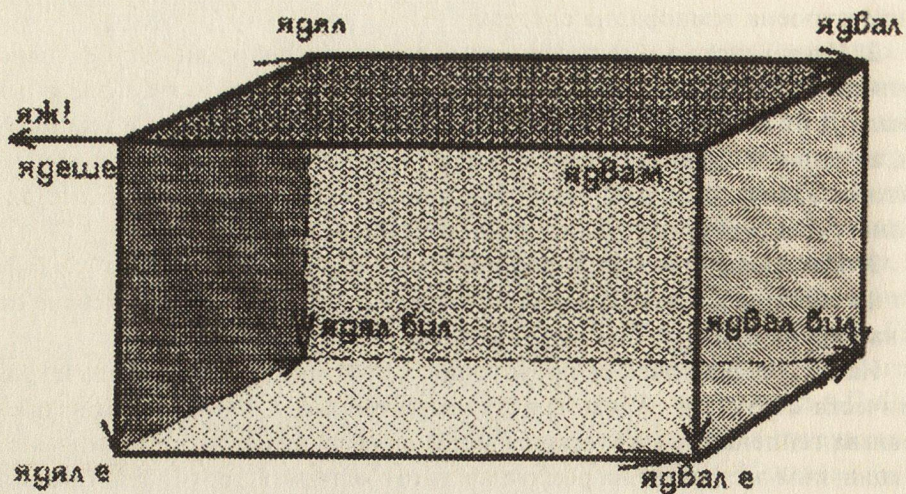
факт има отношение към преосмислянето на аористнорезултативната форма „бих ходил“ в условен модус. Другите модуси възникват вече на базата на преустроена темпорална система.

2) Изказването може да почива върху субективно или несубективно приписване на признак на ГлС. Става дума за т. нар. актуализация на минало Д от гледна точка на момента на изказване, който не е темпорален, а модален ориентир. Тази категория изгражда парадигмата от перфектоподобни форми, наричани предположителни, умозаключителни, актуални, субективни, неутрално-личноизказни, конклузив и т. н.

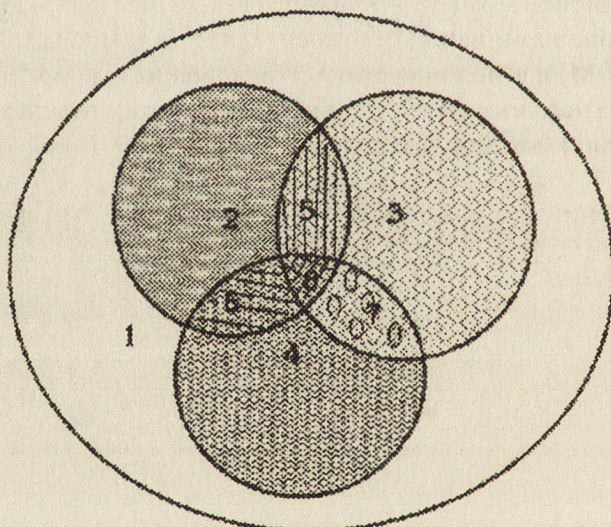
3) Изказването може да почива върху п р е и з к а з н а п р е д и к а т н а в р ъ з к а. Става дума за неусловно, несубективно приписване от ГЛ на ГлС на признак, бил вече предикат на готово изказване.

На балканска почва се преустройват българската изреченска и граматическа структура. Асиметрията в системата на определен етап предизвиква тенденция към вторична морфологизация на синтактични конструкции, към засилване на ролята на дихотомичните противопоставяния и като резултат от това — към симетрично изравняване в морфологичната парадигма, при което се разкриват нови прояви на изоморфизъм (Лашкова 1988, с. 11). Смятаме, че в БЕ може да се говори за изоморфизъм в структурите на темпоралната и модалната система. Наблюдаваме представително темпорално (предходност — едновременност — следходност) и модално (условност — неусловност) противопоставяне; резултативност на темпорално (резултат от Д, ориентиран хронологически към най-близък следващ ориентационен момент — Куцаров 1994, с. 145) и на модално равнище (актуализиране на минало Д); относителност в темпорален (отношение на ОМ към ОМ) и в модален смисъл (отношение към предварително изказване и чрез него към факта на съобщението или отношение на изказване към изказване) (вж. фиг. 1 и фиг. 2).

I

Фиг. 2

- 1. ядеше
- 2. ядвал
- 3. ядял е
- 4. ядял
- 5. ядвал е
- 6. ядвал
- 7. ядял бил
- 8. ядвал бил

Схемите са идентични с познатите триизмерни модели на категори-
ята „време“. А това означава, че за изразяване на значението глаголен
модус в БЕ са се интегрирали три морфологически категории, взаимоот-
ношенията между чиито членове изграждат пълната картина на функцио-
ниращата модална хиперкатегория, обслужваща съобщителната функция
на езика.

Освен като варианти на едно и също отношение, което е модално,
изброените маркирани грамемии могат да бъдат обединени и по своя про-
изход. Семантична и формална база за появата на всяка от тях се оказва
перфектът (П). За да се опитаем да потърсим отговор на въпроса „За-
що?“, трябва да потърсим корените на перфектното значение. Както изк-
лючително оригиналните и задълбочени наблюдения на Ив. Добрев (До-
брев 1973, с. 5) за изконната стилистична нееднородност на перфект и
аорист (А), така и изследванията върху ергативността и медиалността
(Станчев 1994, с. 247) кореспондират с прецизния прочит, който Емил
Бенвенист прави на Аристотелевите „Категории“, гл. IV, и отвеждат към
идеята за прастара залогова същност на П, който вероятно се е зародил
като пасив на медиума, както има и пасив на актива (Бенвенист 1993,
с. 67). С изместването на центъра на опозицията най-маркираният ѝ член
(ако това е бил П) остава в нейната периферия. Оттам, вероятно във връз-
ка и с причини, предизвикани от еволюирането на отношението между
човека, действителността и нейното отражение в мисленето и в езика, той
започва да гравитира към сферите на темпоралността. Вариантите на пер-
фектната форма във всички индоевропейски по произход езици се раз-
пределят между съчетанията със спомагателен глагол СЪМ или ИМАМ
и минало действително или страдателно причастие (в гръцки език — не-
изменяема глаголна форма). Общото в тези конструкции е характерната
за структурите с нелични глаголни форми „по-висока от „нормалната“
степен на имплицитност на езиковия изказ.“ „При тях субектно-обектни-
те отношения на глагола не намират експлицитно структурно изражение,
а остават имплицирани. А известно е, че по-голямата степен на импли-
цитност е свързана с по-голяма експресивност на изказа и комуникатив-
на заангажираност на участниците в речевия акт“ (Станчев 1994, с. 253).

Намесването на П в глаголните темпорални отношения е фиксирано
в лингвистичната наука с понятието „експанзия“. По-особено място сред
индоевропейските наследници в това отношение заемат балканските ези-
ци. За тяхното развитие са характерни вековните езикови контакти (и с
други езикови семейства, предимно тюркски) и, като най-забележим ре-
зултат от тях, тенденцията към аналитизъм в именната система — и двете
посочени особености са силни стимули, подхранващи и укрепващи син-
тетизма в развитието на глаголните им системи. С други думи, именно на
балканска почва П осъществява едни от най-сложните си и интересни

взаимодействия с простите претерити, като отношенията помежду им не се вписват във валидната за други индоевропейски езици схема на осъществяваща се в диахрония замяна на старото състояние с ново, което се свързва или с пълното изчезване на А и имперфект (И), или с тясната специализация на един от тях (И в немски, А във френски) за определени типове разказ, обикновено в писмената реч. При запазени стари темпорални противопоставяния между простите претерити експанзивната природа на П трудно го задържа в рамките на категорията време. Пречка в това отношение в неславянските езици се оказва типът формална структура на П. Наблюденията показват, че разновидността ИМАМ или СЪМ + страдателно причастие или неизменяема глаголна форма (гр.) не създава парадигми от перфектоподобни форми, съответстващи на изявителните минали времена, нито играе ролята на семантична и формална база за образуване на условно наклонение (Шклифов 1973, с. 103). Неслучайно в лингвистиката се говори за балканския тип кондиционал от типа на българското бъдеще време в миналото.

Дали само заради средищното си място в балканския езиков ареал (Асенова 1989, с. 217), или и заради вероятно предтурско тюркско езиково влияние, съчетано със славянския тип перфектна конструкция, българският П търпи уникално развитие — той става изходна база на богатата модална система на българския глагол. Присъщата живо съхранена във формата му имплицитност П пренася на темпорално равнище, развивайки категорията хронологически отнесена резултативност — той предлага на темпоралната система още един възможен поглед върху света, отразяван и подреждан хронологически в хода на речта — че освен Д като процес свое място във времето има и резултатът от Д. Същата имплицитност е в основата и на експанзията на П извън темпоралното равнище, където той създава опозиции с индикативния А. Полето на А в българската глаголна система се оказва отправна точка, трамплин към модалните значения, защото за категорията време форми като предходно резултативно (бих ходил), предходно относително и предходно относително резултативно са семантично и формално излишество (Герджиков 1974, с. 42). Излишността на тези антепретеритни варианти за темпоралната система канализира експанзивността на П в друга посока (защото вариантите на новите перфектоподобни модуси имат общо именно с антепретеритната семантика и неслучайно дълго време се интерпретират точно по този начин в граматичните пособия). Поначало наблюденията сочат, че българската темпорална система се развива и обогатява в сферата на не-предходността (Шаур 1989, с. 47). Т. нар. поле на предходността, което всъщност е полето на неопределения А (Маровска 1991, с. 61), бива овладяно на друго ниво — на ниво не хронологическо, а модално отношение към акта на говоренето. Едва на такава основа П може да влезе в

опозитивни отношения с А на базата на имплицитния си модел на изразяване, който му помага да представя даден процес в по-общ план.

Именно характерният за перфектната форма синкретизъм на ГлС и Д, на именна и глаголна семантика, я прави подходяща за изразяване на възможните видове отношение на ГЛ към изказването, т. е. към оформящите изказа взаимовръзки между Д, ГлС, ГЛ и други изказвания, имащи отношение към актуалното. За съжаление ограниченият обем на този доклад позволява идеята само да се маркира. Тази хипотеза предлага така необходимото общо основание за сравнение не само между преизказност и конклузивност (традиционен дискуссионен проблем в глаголистиката), но и между тях и условността.

Модалната система на българския глагол поражда принципно същите проблеми като темпоралната. Прибързано и лекомислено би било да се окачестви откриването на този изоморфизъм като механично пренасяне например. Смятаме, че евентуална насока на изследване, отчитаща дълбокия смисъл на подобни паралели, е перспективна.

БЕЛЕЖКИ

Александров 1988: Ал. Александров. Класификация на българските глаголни времена според модуса на изказването. — Съпоставително езикознание, XIII, 1988, № 4—5.

Асенова 1989: П. Асенова. Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз. С., 1989.

Бенвенист 1993: Ем. Бенвенист. Езикът и човекът. С., 1993.

Герджиков 1973: Г. Герджиков. За спорните въпроси на българската темпорална система. — Известия на института за български език, XXII, 1973, с. 125—150.

Герджиков 1974: Г. Герджиков. Характерът на морфологическите опозиции и организацията на многочленните системи. — Български език, 1974, № 1.

Герджиков 1984: Г. Герджиков. Преизказването на глаголното действие в българския език. С., 1984.

Добрев 1973: Ив. Добрев. Произход и значение на старобългарския перфект. — Известия на института за български език, XXII, 1973, с. 3—20.

Куцаров 1994: Ив. Куцаров. Едно екзотично наклонение на българския глагол. С., 1994.

Лашкова 1988: Л. Лашкова. Мястото на българския език в съпоставителното изследване на славянските езици. — Съпоставително езикознание, XIII, 1988, № 4—5.

Маровска 1991: В. Маровска. Пореден опит за интерпретация на глаголната опозиция аорист/имперфект. — Съпоставително езикознание, XVI, 1991, № 6.

Станчев 1994: Св. Станчев. За ергативността и медиалността в българския и английския език. — В: Втори колоквиум по езикознание. Доклади и съобщения. В. Търново, 1994, с. 247—254.

Шаур 1989: Вл. Шаур. Йерархия на признаците на българските глаголни времена. — Съпоставително езикознание, XIV, 1989, 1.

Шклифов 1973: Бл. Шклифов. Костурският говор. С., 1973.